

**БАРОКОВА ПРОПОВІДЬ XVII ст.
І РОЗВИТОК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Ніка Оксана Іванівна,

д-р філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На матеріалі проповідей А. Радивилівського проаналізовано польський вплив на розвиток ораторсько-проповідницького жанру староукраїнської літературної мови XVII ст.

Ключові слова: староукраїнська літературна мова XVII ст., барокова проповідь, польський вплив, А. Радивилівський.

XVII ст. у староукраїнській літературній мові репрезентує барокову проповідь, вимоги до якої були сформульовані в гомілетичному трактаті І. Галятовського "Наука, альбо способ зложеня казаня" (1659). Він обґрунтував основні принципи текстобудови, акцентував увагу на актуальному доборі "концептів" і бароковій образності, що засвідчило орієнтування на нові, латино-польські зразки і, відповідно, їх синтез із греко-візантійськими традиціями.

Так, у "Науці" з'ясовано особливості добору матеріалу проповідником ("казнодією"): це передусім Біблія, патристичні твори, до яких активно долучались тексти історичного, природничого характеру, що мали на меті задовольнити релігійну цікавість слухача чи читача і досягти спрогнозованого мовленнєвого впливу на реципієнта. Відповідно до визначених функцій "концепти" ("приклад" як основа нарації) не обмежувалися релігійним дискурсом, більш того – актуалізовано "вмонтовувалися" в цей дискурс; не тільки репрезентували православний канон, але й ілюстрували синкретичність у різнопланових поєднаннях античності і середньовіччя, греко-візантійського і латино-польського зразків [Мацеевич 1870; Характеристика 1875].

Розквіт барокової ораторсько-проповідницької школи другої половини XVII ст. засвідчили стародруковані збірки казань І. Галятовського ("Ключ розуміння", "Небо новое", "Скарбниця потребная", "Гріхи розмаїті"), А. Радивилівського ("Огородок Марії Богородиці", "Вінець Христов") та ін.

В історичній українській лінгвістиці проповідь XVII ст. була предметом окремих досліджень про барокову образність, експресивний синтаксис, особливості текстобудови, зокрема структурні і функціональні параметри проповідницької інтродукції, а також риторичну термінологію [Зелінська 2009; Полюга 2000]. Значним досягненням історичної текстології (наукова серія "Пам'ятки української мови") стала публікація "Ключа розуміння" І. Галятовського (Гал.) з передмовою І. П. Чепіги.

Поза лінгвістичною увагою залишаються питання широкого висвітлення польського, латинського впливів на розвиток жанру староукраїнської проповіді протягом XVII ст., розкриття її статусу в жанрово-стильовій систематиці літературної мови, оцінку нового типу проповіді з погляду барокової естетики слова, фрази, специфіку української барокової проповіді, яка складалася під впливом нових зразків.

Актуальність лінгвістичного аналізу цих текстів у розвитку літературної мови зумовлена: загальною природою ораторсько-проповідницького жанру, що передбачає "повабити до слухання": інтерактивність, діалогічність, процесуальність, інтер-

претаційність, функціональну синкретичність (інформативну, пізнавальну, емоційно-експресивну) у використанні виражальних засобів, адекватне текстопородження, мотивоване позалінгвальними чинниками, бароковою естетизацією; новими підходами до їх дослідження з позицій комунікативної і когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології.

Перспективи лінгвістичного дослідження проповіді XVII ст. передбачають вивчення таких аспектів: періодизації розвитку латино-польського типу проповіді, встановлення її зв'язку з іншими жанрами і стилями староукраїнської літературної мови, зокрема Учительними євангеліями та полемікою, з'ясування польського впливу на розквіт староукраїнської проповіді, розкриття її барокової специфіки.

В Україні проповіді латино-польського типу умовно визначають із початку XVII ст., від ранньобарокових стародруків Леонтія Карповича "Казанье двоє", 1615 (Карп.), Мелетія Смотрицького "Казанье<:> на чест(ь)ны(й) погребь..." Леонтія Карповича, 1620 (См.).

Утім, функціонування нової проповіді фактично починається з 30-х рр. XVII ст. і пов'язано з іменем Петра Могили ("Кр(с̃)тъ Хр(с̃)та Сп(с̃)телѧ и каждого члѧ на казаню публичномъ" (Мог.). Найбільшого поширення вона сягає в другій половині XVII ст. (І. Галятовський, А. Радивилівський, В. Ясинський). Безперечно, на розвиток проповіді вплинули бароко, теорія і практика викладання в Києво-Могилянській колегії, поглиблення ідеї інтерактивності, що набула актуальності в українському соціумі кінця XVI–XVII ст.

Принагідно зауважимо, що в оцінці періодизації ораторсько-проповідницького жанру староукраїнської літературної мови істотно орієнтуватися не тільки на друковані видання, але й рукописні: так, ще з першої половини XVII ст. збереглось кілька рукописних збірок українських проповідей (К.; Кн.), виникнення яких М. І. Петров співвідносив із впливом польськомовних казань єзуїта Петра Скарги.

Загалом функціональне розширення староукраїнської літературної мови у другій половині XVI–XVII ст. засвідчено розвитком нових чи оновлених жанрів, зорієнтованих на інтерактивність: полеміки, Учительних євангелій і казань. В історичній українській лінгвістиці кожен із цих жанрів окремо не набув окремого і повного лінгвістичного висвітлення, як і не з'ясовувались питання про їх комплексну оцінку з погляду теорії історії літературної мови.

У цьому разі одним із перспективних напрямків функціонального дослідження є висвітлення генетичного зв'язку, стильової специфіки та дифузії проповіді порівняно з іншими жанрами і стилями (передусім Учительними євангеліями та полемікою) у староукраїнській літературній мові другої половини XVI і XVII ст. Так, актуалізація євангельської науки в доступній формі мотивувала появу нового жанру в історії староукраїнської мови – Учительних євангелій. Нові нарративні принципи тексту і роботи з ним культивують полемісти, які через абсолют Святого Письма розглядають соціальні проблеми. Пошук ефективної аргументації, акцентування індивідуальної відповідальності в питаннях віри підкреслювало роль суб'єктивного модусу в полемічних текстах кінця XVI – початку XVII ст. [Ніка 2009].

Якщо для полемічних текстів цього періоду характерне апелювання до опонента зі спростуванням помилковості висловлених ним поглядів, суспільне реагування на

тогочасне релігійне життя, то в Учительних євангеліях і казаннях полемічний аспект редукується. На відміну від Учительних євангелій, казання збільшували світський елемент, бароковість, які казnodія "вплітав" у канву релігійної інтерпретації, тому й були адресовані широкому колу реципієнтів.

Після 30-х рр. XVII ст. полеміка, як і Учительні євангелія, або розвиваються в контексті могилянської епохи, втрачаючи свої публіцистичні акценти, або поглинаються бароковою проповіддю.

З'ясування жанрово-стильових характеристик польського впливу в українських проповідях і простеження їх динаміки в XVII ст. зосереджується на: визначеності структурних параметрів тексту (екзордіум, нарація, конклюдія), популярності "концептів", які використовуються з "Римських діянь", "Гостинця" Ф. Дзіловського, "Великого зеркала". Часто українські проповідники взирають на латинських (Меффрета), польських (Петра Скаргу, Фому Млодзяновського) у плані барокових прийомів і засобів, пізнавальності, "народності". Унаслідок таких впливів і взаємовпливів розгортається непряма евіденційність (переповідність): наприклад, в українському казанні активно цитуються святі Августин, Ієронім, які не були визнані святими у православній традиції. Виразність польського впливу на українське казання цього часу часто характеризують як "латино-польська проповідь".

Серед проповідників другої половини XVII ст. А. Радивилівський повно репрезентував польський вплив на староукраїнську схоластичну проповідь. Очевидно, це пояснює той факт, що друковані збірки казань цього лаврського проповідника були заборонені патріархом Іоакимом ("Огородок Марії Богородиці") або надруковані без патріаршого дозволу ("Вінець Христов").

Синтез полікультурних парадигм зумовлює появу нових сполук слів, що передусім узвичаює проникнення реалій того часу в релігійну сферу: в А. Радивилівського Іоан Богослов – "секретарь" неба, Іоан Хреститель – "маршалок" Господа, він скликає "вольний собор". Відповідно, в українському тексті стають очевидними лексичні полонізи, типологічні конструкції (заміна називного предикативного на орудний предикативний), словопорядок за латино-польським зразком.

А. Радивилівський вільний у виборі "концептів" для з'ясування складних релігійних понять. Так, у "Глові • Ё • на н(д)лю • Ё • по Божествіи Б҃гв Д҃ха" розкриває сутність основної тези "цаславый той члвк(ть) которы(й) скоро поч҃е(т) на ср(д)цѣ своемъ ижъ е҃гв Х҃с Б҃гситель до наслѣдованѣ себе в(ть) якої цнотѣ, взывае(т); заразъ все вставивши, наслѣдѣетъ е҃гв в(ть) ней", удаючись до давньогрецької міфології і римського твору "Тускуланські бесіди" Цицерона. Нарачію українського казання складає розповідь про дамоклів меч: "пишетъ славный красомовца Цицеро в Діовнісін тиранѣ царю сиракѣзанско(м), велце богато(м) и роскошно(м), ижъ єдного часѣ пришолъ до него оубогій члвѣкѣ на имѣ Дамоклѣ(с)".

Дієвість "концепту" досягалася динамічним і детальним опрацюванням діалогічних відношень у нарації, яскравим оживленням барокової образності, експресії

для підсумування доведеної тези: **тымъ постѣпкомъ Діѡнісій тиранъ яснѣ барзо выразилъ, ижъ жаденъ члѣкъ хоч бы не вѣдати в(ъ) якихъ на сем(ъ) свѣтѣ шпывалъ богатства(х), хоч бы не вѣдати якихъ(ъ) заживалъ оутѣхъ и роскошей; за цасливогѡ и бл҃гословенногѡ себе почитати не може(т) (Р.).** Загалом "концепти" визначали барокову проповідь, проте "поєднання непеєднуваного" стосувалося їх закріплення у православному релігійному дискурсі, адресованості православному слухачеві.

На основі своєрідних для бароко опозицій небесного/земного, праведного/гріховного, вічного/минушого А. Радивилівський побудував "Слово второе на неделю • 3 • по шестевіи свѣту Дѣа", в якому протиставляється слава людська Божій: **Глава лю(д)скаа естъ, не вѣрнаа и не цираа, во такихъ естъ многу цю члѣвка в(ъ) очи хвала(т), а за очи са з(ъ) негѡ насмѣвають; Глава за(с) Бѣаа вѣчнаа естъ и цираа. слава лю(д)скаа не статечнаа естъ, з(ъ) малои причины ш(т)мѣнаетса, во которыи теперъ чавка хвала(т), оутро егѡ ганатъ, которыи теперъ въ все(м) оугажаютъ, оутро з(ъ) того жъ смѣхъ строатъ; Глава за(с) Бѣаа сталаа и статечнаа естъ. слава людскаа естъ коро(т)каа, во хвала(т) тыи которыи теперъ алеш оутро оумрѣти могѣтъ: а так(ъ) з(ъ) шмирающыи оумре(т) и слава. гды запытаешъ, где похвалы Юліѡша цесара, Помпѣѡша, Аугѡста, и прочїи(х) славны(х) цесарей? Пре(й)дѡша и съ оумирающыи оумрѡша; Глава за(с) Бѣаа долголѣтнаа и вѣчнаа естъ (Р.).**

Крім барокової майстерності казної (анафора, антитеза, симетричність синтаксичного оформлення висловлень, що вербалізують протиставлювані смисли, градація), відзначимо його апелювання до похвал Юліѡша цесара, Помпѣѡша, Аугѡста, и прочїи(х) славны(х) цесарей, аби протиставити їх славі Божій. У підсумку ця релігійна інтерпретація підкріплюється цитуванням апостола Павла, що стало характерним для православного дискурсу, на відміну від католицького: **Хвалайса ш Г(с)дѣ да хвалитса, не хвалай бѡ себе сей искѡсенъ, и ш егѡ же Бгъ восхвалаетъ (Р.).**

Отже, розвиток проповіді у староукраїнській літературній мові XVII ст. проілюстрував синтез греко-візантійської та латино-польської культурно-релігійних парадигм, поляризованих у середньовічний період.

Акцент на духовності, що часто співвідносять із греко-візантійськими традиціями, визначив специфіку української проповіді XVII ст., яка не стала повтором нових дискурсивних практик. Культурована як шкільний жанр у Києво-Могилянській колегії, староукраїнська проповідь, на відміну від польської, не відображала актуальних для цього періоду політичних контроверсій. Виняток становлять п'ять рукописних "слів" А. Радивилівського, написаних "часу войны" з турками і татарами (Рад. Рук), хоча інші його рукописні проповіді за своїм змістом ближчі до Учительних евангелій.

Важливо відзначити, що настанови на інтерактивність, діалогічність, доступність і пізнавальність староукраїнської проповіді XVII ст. засвідчили зближення писемної мови з усною, народною, орієнтованість і на книжників цього часу, і на ширше – на "посполитих людей".

У передмові до "Науки" І. Галятовський популяризував написання проповіді, так розкриваючи образність назви свого трактату: **Дла тогв таа книга ключемъ са называеѣтъ: же сїѣнникомъ до казана двери ш(т)мыкаеѣтъ, хїба кто самъ не схочетъ и вѣдетъ лѣноватиса, той не напишетъ казана, маючи тѣтъ такъ яснѣю наѣкѣ, и такъ латвий способъ зложена казана** (Гал.). Його передмова звернута і до "ляиков" (до світських людей), що свідчить про соціокогнітивні параметри казної: **и дїаквны и заквнники, и по школахъ стѣденти, албо джквѣ, и ланковѣ иншыи, люде свѣцкїи, которын могѣт(ъ) зостати дѣовными, чемѣ жѣ тыи молодыи и здоршвыи не маюѣтъ до казана заправоватиса? Дла сїсенїа своегв и людского? Чемѣ маюѣтъ порожневати и часть дармо тратити? И порожневаньемъ своимъ Бѣга шбражати?** (Гал.).

Розуміння нових вимог часу (обстоювання релігійної ідентичності, навернення до віри) визначало зміни у мовній свідомості староукраїнських книжників, нові дискурсивні практики (наприклад, барокова проповідь І. Галятовського, А. Радивилівського, В. Ясинського; "Учительне евангеліє" К. Транквіліона-Ставровецького, як і полемічні тексти (лист, послання, теологічний трактат, "відповідь") у викладі Г. Смотрицького, Лаврентія та Стефана Зизаніїв, Клірика Острозького, Христофора Фіلالета).

Лінгвістичні дослідження цих жанрів розвивають специфіку мовностильового синкретизму, синтезу книжного і народного, запозиченого і питомого, що виявляється в динамічних співвідношеннях і визначає напрямки порівняльно-історичного вивчення жанрово-стильової динаміки слов'янських літературних мов XVI–XVII ст.

У підсумку відзначимо, що староукраїнська барокова проповідь XVII ст. розширює сферу інтеракції, культивує тип проповіді, який орієнтується на латино-польські зразки. Разом із тим характеризувати її як винятково "латино-польську" не доводиться, бо вона не стала її повтором, засвідчивши полікультурну трансформацію, синтез греко-візантійських традицій із новими, латино-польськими впливами.

На матеріалі проповідей А. Радивилівського проаналізовано польське впливання на розвиток ораторско-проповіднического жанра староукраїнського літературного мови XVII в.

Ключевые слова: староукраїнський літературний мови XVII в., бароковий проповідь, польське впливання, А. Радивилівський.

Polish influence on the development of the Ukrainian oratorical homiletic gender of the XVII century is analyzed on the material of the Radivilovsky sermons.

Key words: Old literary Ukrainian language in the XVII century, baroque sermons, Polish influence, A. Radivilovsky.

Література:

1. *Зелінська О. Ю.* Інтродуктивний блок у структурі тексту барокової проповіді / О. Ю. Зелінська // Мовознавство. – 2009. – № 6. – С. 59–69.
2. *Мацевевич Л.* Польський проповідник XVII века єзуит Фома Млодзяновский / Л. Мацевевич // Труды КДА. – 1870. – Т. 2. – К., 1870. – С. 108–153.
3. *Ніка О. І.* Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. / О. І. Ніка. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – 444 с.
4. *Полюга Л. М.* До джерел українського красномовства в релігійній проповіді (Ларіон – Галятовський – сучасність) / Л. Полюга // Християнство й українська мова : м-ли наук. конф., Київ, 5–6 жовтня 2000 р. ; відп. ред. В. В. Німчук ; Львівська Богословська Академія. – Львів, 2000. – С. 444–448.
5. Характеристика южнорусской схоластической проповеди в связи с проповедью западноевропейскою и польскою // Руководство для сельских пастырей. – 1875. – № 8. – С. 251–264.

Умовні скорочення назв джерел:

- Гал.* – *Галятовський І.* Ключ розуміння / Підгот. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1985. – ("Пам'ятки української мови").
- К.* – *Казання*, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш.286П(73) КПл.
- Кн.* – *Книга третя* каза(н)я розные, перша половина XVII ст. – Рукопис ЦНБВ, Ш. – 289П (61).
- Карп.* – *Карпович Л.* Казанье двоє. Єв'є, 1615. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. 4479.
- Мог.* – *Могила П.* Кр(с̣)тъ Хр(с̣)та Сп(с̣)телѧ и каждого ч̣лка на казаню публичномъ. К., 1632
- // *Титов Хв.* Матеріали до книжної справи на Україні в XVI – XVIII в. – К., 1924.
- Р.* – *Радивилівський А.* Вѣнецъ Хс̣въ , К., 1688. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 59.
- Рад. Рук.* – *Радивилівський А.* Вѣнецъ Хс̣въ . – Рукопис ЦНБВ, Ш. 1, 5544-5546.
- См.* – *Смотрицький М.* Казанье<:> на чест(ъ)ны(й) погребь... Леонтія Карповича, Вільно, 1620. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 728.